

ПРОБЛЕМА СМИСЛОВОГО РІВНЯ РЕГУЛЯЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИ ОБГРУНТУВАННІ КАТЕГОРІЇ ОБМЕЖЕНОЇ ОСУДНОСТІ

Завязкіна Н.В. Проблема смислового рівня регуляції діяльності при обґрунтуванні категорії обмеженої осудності. У статті розглянуто проблему сенсу і смислових утворень особистості при обґрунтуванні категорії обмеженої осудності. Розроблені на сьогоднішній день психологічні моделі рівневої регуляції діяльності, смислових особистісних утворень, мотивів, порушень смислової сфери особистості мають особливий інтерес при проведенні експертиз за участю психолога по змістовному насиченню обґрунтування експертних висновків при різних психічних розладах.

Ключові слова: смислова регуляція, експертиза, обмежена осудність.

Завязкіна Н.В. Проблема смыслового уровня регуляции деятельности при обосновании категории ограниченной вменяемости. В статье рассмотрена проблема смысла и смысловых образований личности при обосновании категории ограниченной вменяемости. Разработанные на сегодняшний день психологические модели уровневой регуляции деятельности, смысловых личностных образований, мотивов, нарушений смысловой сферы личности представляют особый интерес при проведении экспертиз с участием психолога по содержательному насыщению обоснования экспертных выводов при различных психических расстройствах.

Ключевые слова: смысловая регуляция, экспертиза, ограниченная вменяемость.

Постановка проблеми. Рішення експертних та правових питань пов'язано з оцінкою поведінки людини, її психічного стану в юридично значущих станах. Одна з основних ознак психічного здоров'я - здатність людини до адекватного управління поведінкою та психічними функціями в цілому. Так, в нормі, мотиви поведінки повинні відповідати емоційно-вольовим реакціям, інтелектуально-нестичному рівню, моральним і морально-етичним установкам. Тобто, при проведенні експертизи оцінюються всі рівні особистісного функціонування, глибина розладів та динамічні характеристики.

У цьому зв'язку значна роль при проведенні експертизи відводиться психологічній діагностиці, яка допомагає виявити глибину ураження або збереженість психічних функцій, володіє знаннями про розпад функцій внаслідок різних патологій, аналізує наявність і стійкість компенсаторних механізмів. Особливе місце ці можливості набувають при обґрунтуванні категорії обмеженої осудності в залежності від ступеню порушень інтелекту, емоцій і волі, міжособистісних відносин, а також особливостей цілісного критичного аналізу в поєднанні з прогностичними функціями людини.

Вихідні передумови. При судово-психологічній експертизі обмеженої осудності розглядаються психологічні категорії: «особистісний сенс», «смислова регуляція діяльності», «самосвідомість», «воля», «значення», «критика», «мотивація», «мораль», «відповідальність», «соціальні наслідки» тощо. Деякі з цих понять знаходяться в тісному взаємозв'язку.

У суб'єктів із психічними розладами виявляються порушення цих категорій.

Пізнавальна та смислова системи в життєдіяльності людини злиті воедино. Тісний зв'язок мотивів і потреб аналізується в роботах О.М. Леонтьєва, який підкреслював, що розуміння структури потреб можливо тільки через розкриття їх

предметного змісту або "перетворення психологічної проблеми потреб у проблему мотивів діяльності" та доказів їх ієрархічної побудови [1]. Хвороба, руйнуючи психічну діяльність, при несприятливих умовах, призводить до формування нових мотивів та переформування колишніх, їх змісту та ієрархії у співвідношенні з потребами [2]. Без провідних мотивів зміст діяльності позбавляється особистісного сенсу. Саме цей провідний мотив забезпечує можливість опосередкування та ієрархії мотивів. Ієрархія мотивів є відносно стійкою і цим обумовлює відносну стійкість всієї особистості, її інтересів, позицій, цінностей [3]. Так, порушення самооцінки, недостатність здатності до рефлексії та самокорекції може суттєво обмежити можливість контролювати свою протиправну поведінку [4].

Особливого значення набуває психологічний аналіз феномена критичності, без збереженості якого неможливо адекватно керувати своїми діями. Завищена самооцінка, неадекватно завищений рівень домагань і вибудовування «недосяжних» цілей і задач порушують цілісність критики. Переважання порушень вольового компонента над інтелектуальним порушує мотиваційні механізми в цілому, що призводить до зниження критики і робить неможливим розуміння своїх дій, усвідомлення своєї ролі в момент вчинення протиправного діяння і передбачення їх наслідків.

Під некритичністю в психологічному контексті розуміється порушення здатності усвідомлено діяти (перевіряти, спрямовувати, виправляти свої дії) відповідно до умов реальності. Кудрявцев І.А. (1999) провів аналіз психологічного критерію зазначених юридичних категорій з позицій функціонування самосвідомості як однієї зі складових інтелекту, яка полягає у здатності усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій, що є ключовим фактором, на думку автора, для формулювання висновків про обмежену осудність і неосудність. Порушення самооцінки, низька здатність до самокорекції і рефлексії істотним чином обмежують можливість контролювати своє протиправну поведінку та часто виступають причиною злочинної поведінки в осіб із розладами психічної діяльності. Без збереженості критики неможливо керувати своїми діями і в цьому випадку інтелектуальний компонент юридичного критерію переважає над вольовим. У разі зниження критики, за рахунок порушень мотиваційних механізмів, вольовий компонент психологічного критерію переважає над інтелектуальним. Також вплив на критичні здібності мають і особливості емоційно-вольової сфери.

При обґрунтуванні категорії обмеженої осудності психологічні критерії є одними з провідних, оскільки являють аналіз інтелектуального компонента, особливостей когнітивних функцій підекспертного (що включає і критичні здібності, можливість адекватно оцінювати обстановку, власну поведінку, а також передбачити очікувані результати і можливі наслідки) та усвідомлений контроль виконуваної діяльності, який супроводжується самоконтролем і зачіпає зміни мотиваційної сфери .

При психічній патології відбуваються зміни мотиваційної сфери людини, які призводять до зміни позицій, інтересів, цінностей особистості. Зміна ієрархії

і опосередкованості мотивів призводить до втрати складної організації діяльності людини [2].

Регуляція, як оволодіння і свідоме управління власними психічними процесами і поведінкою, здійснюється на мимовільному та довільному рівнях. Довільна регуляція пов'язана з постановкою і усвідомленням поставлених цілей, здійснюється через саморегуляцію, рівень якої відображає і рівень самосвідомості особистості, її критичність, самоконтроль, а також соціальний компонент - врахування соціальних норм і критеріїв у діяльності та поведінці.

У рамках психологічної компетенції за участі у комплексних разом з психіатрами експертизах, особливе значення мають порушення смислової сфери, зумовлені психічним розладом, оскільки саме психічний розлад може призводити до роз'єднання цілісної системи регуляції діяльності або до її спотвореного функціонування.

Порушення смислового рівня регуляції діяльності може бути обумовлено розладами регуляторних рівнів нижчого ступеню (цільового, операційного), які, в свою чергу, пов'язані з порушенням окремих психічних функцій. Симптоми психічних розладів не існують ізольовано, а завжди пов'язані один з одним у рамках синдрому, тому можливе виділення типових моделей порушення регуляції діяльності на різних рівнях.

Психічні розлади можуть і безпосередньо порушувати смисловий рівень регуляції діяльності, обумовлюючи нездатність до засвоєння загальноприйнятих соціальних значень (при різних рівнях розумової відсталості), випадіння раніше засвоєних значень (при деменції), а також втрату ними своєї регулюючої діяльності функції (при змінах емоційної сфери у хворих на шизофренію, шизоафективному або шизотиповому розладі). Психічні розлади, що супроводжуються позитивною психопатологічною симптоматикою, можуть призводити до спотворення розуміння сенсу скоєної юридично значимої дії, а при тривалому їх перебігу - до формування спотвореної системи особистісних смислів. Крім того, психічні розлади, які характеризуються дезінтеграцією психічної діяльності (розлади самосвідомості при шизофренії), можуть призводити до дисбалансу в роботі смислового рівня регуляції, наприклад, обумовлювати порушення здатності співвідносити сенс скоєної юридично значущої дії та її соціального значення (некритичність). При цьому експертний висновок буде визначатися ступенем відзнаки сформованих ціннісних структур від норми і оцінкою ролі психічного розладу в формуванні перекручених особистісних смислів.

Розроблені у вітчизняній психології моделі смислового рівня регуляції відрізняються за ступенем залучення додаткових ланок, що визначають спрямованість діяльності, уточнюють взаємозв'язок із іншими складовими системи. Під «смисловими утвореннями» О.Г. Асмолов розуміє змістоутворюючі мотиви, особистісні смисли та смислові установки [5]. Д.О. Леонтьєв виділяє шість видів смислових структур: особистісний сенс у вузькому значенні терміну, який розуміється як складова свідомості, смисловий конструкт, смислова установка, смислова диспозиція, мотив і особистісна цінність [6]. Разом із цим, всі моделі смислового рівня регуляції діяльності спираються на загальноновизнані психоло-

гічні поняття, які мають безперечне значення для судово-психіатричної оцінки. Такими базовими поняттями є значення і особистісний смисл.

Значення - це на рівні свідомості узагальнююче відображення дійсності, вироблене людством і зафіксоване у формі поняття, знання або навіть у формі вміння як узагальненого «образу дії», норми поведінки. В такому, досить широкому розумінні, сукупність значень може бути представлена як культура, система понять, норм, зразків, уявлень, що існують в середовищі [1].

Особистісний сенс не збігається зі значенням і являє собою складову індивідуальної свідомості, яка виражає упередженість цієї свідомості та обумовлена зв'язком останньої з потребностно-мотиваційною сферою суб'єкта, з реальністю його життя в світі [1].

Смислові утворення, вказує О.М.Леонтьєв, є породженням життєдіяльності людини, вони включаються в діяльність і тим самим починають здійснювати функцію контролю за життєдіяльністю. Одним із смислових утворень, що мають значення в експертній діяльності, є сенс юридично значимої дії, який простежується в ході участі людини в плануванні, здійсненні і укладенні юридично значущого акту. Для експертної оцінки юридично значимих здібностей категорії «значення» і «особистісний сенс» особливе значення має їх змістовне наповнення.

Б.С. Братусь виділяє якісні рівні смислової сфери особистості. Нижчий, нульовий рівень - це прагматичні, ситуаційні смисли, які визначаються предметною логікою досягнення мети в даних конкретних умовах. Наступний, перший рівень - егоцентричний, який визначається особистою вигодою, зручністю, престижністю і т.ін. Другий рівень групо центричний, на ньому смислове ставлення до дійсності визначається референтною малою групою, близьким оточенням людини. Третій рівень - про соціальний, він включає в себе суспільну і загальнолюдську, тобто власне моральну смислову орієнтацію. Чим вище за ієрархічними східцями смислові утворення, тим важче робота з їх усвідомлення, складніше та опосередкованіше зв'язки, у відносинах до яких почне зав'язуватися динамічна смислова система [7]. Смислові освіти, на думку Братуся, є основою майбутнього, яке опосередковує сьогодення, бо саме цілісні системи смислових утворень задають особливу площину відносин між мотивами, «эскиз будущего, который должен предсуществовать его реальному воплощению» [8].

Смисловий рівень регуляції припускає участь в цілеутворенні вищих цінностей особистості, розуміння соціального значення своїх дій, що робить вибір поведінки вільним [9]. Поняття сенсу об'єднує принцип єдності діяльності, свідомості й особистості [10].

Сенс дії не може формуватися поза пізнавальними процесами, зокрема поза розумінням ситуації, відносин дії та цілей до мотиву, поза передбаченням наслідків дій. У формуванні смислових утворень бере участь і мислення [11]. Зв'язок між цільовим і смисловим рівнями регуляції здійснює функція критичності, завдяки якій проміжні етапи ціледосягнення знаходять своє відображення в системі соціальних значень і особистісних смислів.

Мета статті – дослідити складові конструкту «смилова регуляція діяльності» щодо категорії обмеженої осудності

Виклад результатів досліджень. Таким чином, для здійснення глибокого аналізу на етапі зіставлення медичного і юридичного (психологічного) критеріїв необхідна оцінка критичних здібностей, яка включає оцінку всієї ситуації в цілому, з передбаченням наслідків і прогнозу, аналізом своєї ролі, усвідомлення наслідків і т.ін. Водночас відбувається аналіз із зазначених позицій інтелектуального і вольового критеріїв.

Інтелектуальний критерій обмеженої осудності означає, що підекспертна особа не розуміє повною мірою фактичну сторону, власне сенс своєї поведінки, в той час як вольовий критерій свідчить про такий рівень змін, внаслідок психічного розладу, вольової сфери людини, що вона не може керувати своїми діями. Це самостійний елемент, який і при відсутності інтелектуального критерію може свідчити про наявність юридичного (психологічного) критерію обмеженої осудності. Нездатність повною мірою усвідомлювати свої дії (інтелектуальний критерій) завжди свідчить і про наявність вольового критерію - нездатності повною мірою керувати своїми діями, а, отже, і про юридичний критерій обмеженої осудності.

До критеріїв виявлення і ступеня розвитку волі, а також умов, які вимагають прояву волі (вольова регуляція поведінки), відносять чотири типи критеріїв [11]. Воля проявляється:

1. У вольових діях
2. У виборі мотивів і цілей
3. У регуляції внутрішніх станів людини, її дій і різних психічних процесів
4. У вольових якостях особистості.

В експертній діяльності основний акцент робиться на вольовій дії як дії усвідомленій, навмисній, цілеспрямованій, здійснюваній за власним рішенням або бажанням людини. Аналіз критеріїв, за якими визначається вольова дія, показує наступні загальні характеристики, з яких виходять різні автори:

1. Вольова дія є усвідомленою, цілеспрямованою, навмисною, прийнятою до здійснення за власним рішенням;

2. Вольова дія є дія, необхідна за зовнішніми (соціальними) або особистими причинами, тобто завжди існують підстави, за якими дія приймається до виконання;

3. Вольова дія має базовий дефіцит спонукання (або гальмування) або такий дефіцити з'являється при здійсненні волі;

4. Вольова дія забезпечується додатковим спонуканням (гальмуванням) за рахунок функціонування певних механізмів і закінчується досягненням поставленої мети.

Розуміння волі як довільної мотивації, або особливої психічної якості особистості і механізму, за допомогою якого особистість регулює свої психічні функції, робить можливим «звільнення від влади потреб». Воля - це управління своєю поведінкою за допомогою свідомості, яка допускає самостійність людини не тільки в прийнятті рішень, а й в ініціації дій, їх здійсненні та контролі

[12]. У змісті понять осудності і неосудності окремо вказується на вольові і патологічні вольові ознаки, які характеризують вольову діяльність людини під час вчинення нею суспільно небезпечного діяння.

Оскільки обмежена осудність не є проміжною, або «усередненою» категорією між неосудністю та осудністю і відрізняється від них тим, що обмежена осудна особа під час вчинення протиправного діяння не повною мірою усвідомлює свої дії і керує ними, особливого значення набуває аналіз того, як психічний розлад обмежує її інтелектуальні і вольові можливості. Категорія обмеженої осудності уможливує використання принципу справедливості щодо осіб із обмеженими суб'єктивними можливостями [13,14,15].

Висновки. Таким чином, для експертної практики має значення аналіз того, як на кожному етапі діяльності змінюється уявлення про юридично значиму задачу, мотив, цілі, та як прогнозуються наслідки виборів із альтернатив, які зіп'явставляються зі смисловою системою регуляції у осіб із розладами психічної діяльності; які психологічні критерії мають значення для такого аналізу; які психологічні категорії виходять на перший план при проведенні експертиз за участю психолога [16,17,18].

При виробництві експертизи, пише Сітковська О.Д., необхідно відштовхуватися від характеристик особистості та поведінки, які встановлені фундаментальною психологією, будувати кримінально-правові поняття на базі більш загальних понять. Звідси розуміння меж використання психології в розробці правових дефініцій, визначенні завдань забезпечення справедливості кримінально-правового реагування на злочини через психологічну диференціацію та індивідуалізацію кримінальної відповідальності, визначення кола психологічних феноменів, які необхідно враховувати при конструюванні правових понять [19].

Розроблені на сьогоднішній день психологічні моделі рівневої регуляції діяльності, смислових особистісних утворень, мотивів являють особливий інтерес при проведенні експертиз за участю психолога за змістовним насиченням обґрунтування експертних висновків при різних психічних розладах.

Перспективи подальших досліджень полягають у визначенні смислових особистісних утворень при обґрунтуванні експертних висновків щодо категорії обмеженої осудності при різних психічних розладах.

Список використаних джерел

1. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. 2-е изд. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
2. Зейгарник Б.В. Патопсихология. – М.: Издательство Московского университета, 1986. – 177 с.
3. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и сознание. - XVIII Международный психологический конгресс. Симпозиум 13. М., 1966.
4. Кудрявцев И.А. Комплексная судебная психолого-психиатрическая экспертиза: Научно-практическое руководство. - М.: Изд-во МГУ, 1999. – 497 с.
5. Асмолов А.Г. Деятельность и установка. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979 – 150 с.

6. Леонтьев Д.А. - М.: Психология смысла, 2003. – 488 с.
7. Братусь Б.С. Аномалии личности. – М.: Мысль, 1988. – 304 с.
8. Братусь Б.С. Нравственное сознание личности (психологическое исследование. М.: Знание, 1985.-64с.
9. Кудрявцев И.А., Борисов Ю.А., Лапшина Е.Н. Структурно-содержательные особенности нормативного сознания «ограниченно-вменяемых правонарушителей» // Рос. психiatr. журн. – № 5 – С. 30-35.
10. Василюк Ф.Е. Психология переживания – М.: МГУ, 1984. – 240с.
11. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. – 142 с.
12. Ильин Е.П. Психология воли. – СПб., 2009. – 368 с.
13. Медицинская и судебная психология / Ред. Т.Б. Дмитриевой, Ф.С. Сафуанова. М., 2004. – С. 360-578.
14. Мельник В. До проблеми обмеженої осудності / В.Мельник // Право України – 1999. – №1. – С.102-105
15. Первомайский В.Б. Современные подходы к решению проблемы ограниченной вменяемости / В.Б.Первомайский, И.И.Семенова // Архив психіатрії. – 2005. –№1. – С.47-50
16. Морозова М.В., Савина О.Ф. Проблема интеграции специалистов в экспертизе по уголовным делам: пределы компетенции психолога-эксперта при оценке вменяемости // Психология и право. – 2011. №2.
17. Нагаев В.В. Основы судебно-психологической экспертизы. – М., 2000. –227 с.
18. Сафуанов Ф.С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. – М.: Смысл, 1998. – С. 39.
19. Ситковская О.Д. Психология уголовной ответственности. – М.: Издательство НОРМА, 1998. – 285 с.

Spisok vikoristanih dzherel

1. Leont'ev A.N. Dejatel'nost'. Soznanie. Lichnost'. 2-e izd. – М.: Politizdat, 1977. – 304 s.
2. Zejgarnik B.V. Patopsihologija М.: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 1986. – 177 s.
3. Leont'ev A. N. Potrebnosti, motivy i soznanie. — XVIII Mezhdunarodnyj psihologicheskij kongress. Simpozium 13. М., 1966.
4. Kudrjavcev I.A. Kompleksnaja sudebnaja psihologo-psihiatricheskaja jekspertiza: Nauchno-prakticheskoe rukovodstvo. -М.: Izd-vo MGU, 1999. – 497 s.).
5. Asmolov A.G. Dejatel'nost' i ustanovka. М.: Izd-vo Mosk.un-ta, 1979 – 150s.
6. Leont'ev D.A., М., 2003 Psihologija smysla, 488s.
7. Bratus' B.S. Anomalii lichnosti. М.: Mysl',1988. – 304s
8. Bratus' B.S. Nravstvennoe soznanie lichnosti (psihologicheskoe issledovanie. М.: Znanie, 1985. – 64s.

9. Kudrjavcev I.A., Borisov Ju.A., Lapshina E.N. Strukturno-soderzhatel'nye osobennosti normativnogo soznaniya «ogranichenno-vmenjaemyh pravonarushitelej» // Ros. psihiatr. zhurn. – № 5 – S. 30-35.
10. Vasiljuk F.E. Psihologija perezhivaniya – M.: MGU, 1984. – 240s.
11. Ivannikov V.A. Psihologicheskie mehanizmy volevoj reguljacii. M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1991. – 142 s.
12. Il'in E.P. Psihologija voli. – SPb., 2009. – 368 s.
13. Medicinskaja i sudebnaja psihologija / Red. T.B. Dmitrievoj, F.S. Safuanova. M., 2004. – S. 360-578.
14. Mel'nik V. Do problemi obmezhenoi osudnosti / V.Mel'nik // Pravo Ukraïni – 1999. –№1. – S.102-105
15. Pervomajskij V.B. Sovremennye podhody k resheniju problemy ogrnichennoj vmenjaemosti/V.B.Pervomajskij, I.I.Semenova//Arhiv psihiatrii. – 2005. – №1. – S.47-50.
16. Morozova M.V., Savina O.F. Problema integracii specialistov v jekspertize po ugolovnym delam: predely kompetencii psihologa-jeksperta pri ocenke vmenjaemosti // Psihologija i pravo. – 2011. – №2.
17. Nagaev V.V. Osnovy sudebno-psihologicheskoj jekspertizy. – M., 2000. – 227 s.
18. Safuanov F.S. Sudebno-psihologicheskaja jekspertiza v ugolovnom processe. – M.: Smysl, 1998. – S. 39.
19. Sitkovskaja O.D. Psihologija ugolovnoj otvetstvennosti. – M.: Izdatel'stvo NORMA, 1998. – 285 s.

Zaviazkina N.V. Problem of the sense's level of regulation of activity in the justification of category of diminished responsibility. The forensic psychological examination of diminished responsibility covers such psychological categories as "personal sense", "semantic regulation of activity", "identity", "will", "value", "morality", "responsibility", "social consequences" and others.

A significant role in this examination is given to a psychological diagnostic, which helps to identify the depth of the lesion or the preservation of mental functions, including the point of view of their formation in ontogeny, as well as possessing knowledge of the decay function due to various pathologies; as well as the availability and stability of compensatory mechanisms. These features take a special place in the justification of the categories of diminished responsibility due to varying degrees of intellectual disability, emotions and will, interpersonal relationships, as well as the integrity of critical analysis in conjunction of prognostic features.

Within the framework of psychological competence for participation in complex with psychiatrists examinations are of particular importance of violation semantic sphere due to mental disorder, because it is a mental disorder which can lead to dissociation of an integrated system of regulation of activity or to its distorted functioning.

Developed psychological model-level regulation of activity, semantic personality structures, and motives have a particular interest in conducting examinations with a psychologist to study the richness of content expert conclusions in various psychiatric disorders.

Key words: semantic regulation, examination, diminished responsibility.